

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 2 (138) март-апрель 2008 ж.

Учредительле –

**КЪМР-ни Культура эм Информация коммуникацияла
министерствосу бла Жазычуларыны союзу**

Баш редакторну орунунда
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Тёппеланы Алим
Толгъурланы Зейтун
Шауланы Хасан

ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ

НАЛЬЧИК – 2008

Атлары

ХУТУЙЛАНЫ ХАНАФИЙНИ 90 ЖЫЛЛЫГЪЫНА

САБАНЧЫЛАНЫ ХАДЖИ-МУРАТ. Политик, алим эм адам. *Статья* 2

ПОЭЗИЯ

МУСУКАЛАНЫ САКИНАТ. Мотталаны Светлана. *Статья*..... 9

МОТТАЛАНЫ СВЕТЛАНА. *Назмула* 17

ЗАНКИШИЛАНЫ ХУСЕЙИННГЕ – 70 ЖЫЛ

АНСАР НАЗИР. Фахмулу журналист. *Статья*..... 28

ЗАНКИШИЛАНЫ ХУСЕЙН. Жашау бла ёлюмню базманы. *Повесть*..... 32

ПОЭЗИЯ

ГУРТУЛАНЫ САЛИХ. Ийманлы Кавказыбыз. *Назму бла жазылгъан эссе* 80

ПРОЗА

АКЪАЙЛАНЫ ТАХИР. Жарыкъ толкъун. *Роман* 86

ХАЛКЪЫБЫЗНЫ МАХТАУЛУ ЖАШЛАРЫ

КЮЧМЕЗЛАНЫ РАЯ. Энейланы Тимур. *Статья*..... 133

КЪОНАКЪЛАНЫ ХАСАН. Генерал чын берирге кырал оноу этген эди. *Статья* . 137

ДОДУЛАНЫ АСКЕР. Узакъ жагъалада. *Статья*..... 141

АДАБИЯТ ХАЗНАБЫЗ

ЁЗДЕНЛАНЫ АЛЬБЕРТ. Пушкин бла Къарачай. *Статья* 146

ШАУАЙЛАНЫ-АБАЙХАНЛАНЫ ДАУУТ-ХАЖИ. Юсюп файгъамбар бла аны кырындашлары. *Роман*..... 159

АЛИМНИ ДЕФТЕРИНДЕН

АКАЧИЕВА С. М. бла МАГАЯЕВА-ГАППОЕВА А.И. Кёз жарыгъыбыз. *Статья* 175

ДЖАНХОТЛАНЫ ЗАУРИЗАТ. Табийгъат бла поэзия. *Статья* 177

ТАРЫХ

АППАЛАНЫ АДИЛХАН АДИЛ ОГЛУ. Хажы Исхакъ Абука эфенди. *Статья* 181

ТАРЫХ

АППАЛАНЫ Адилхан Адил оглу

1970 жыл Тюркияда, Конья шахарны Баихюйюк деген элинде туугъанды.

1996 жылда Анкара университетни коммуникация факультетин окъуп бошагъанды.

2005 жыл Гази университетни социал илму институтунда бююнню тюрк тилле бла адабиятла деген бѐлюмюню аспирантурасын окъуп бошагъанды.

Шѐндю, Эге университетде Тюрк дуниясыны тинтиу институтунда Тюрк дуниясыны адабиятлары деген бѐлюмюнде докторлукъга окъуй турады.

Къырал архивде шлейди.

Тѐрт китабы басмаланганды:

1. Къарачай-Малкъар тюрклерини, Анкара, 2005.

2. Совет заманда Къарачай-Малкъар адабият, Анкара, 2005.

3. Статъяла бла очеркле, Анкара, 2005.

4. Къарачай-Малкъар тилде басмаланган биринчи китап – Китабю Мюришдин Нуса, Анкара, 2006.

Дагъыда 30-дан аслам статъясы бла кѐчюрмелери журналлада басмалангандыла.

Тюркияны Культура Баканлык басмалагъан «Къарачай-малкъар адабиятны антологиясы» (Анкара, 2002) деген китапны хазырлагъанланы бириди. Ол китапны жартысын Адилхан кеси кѐчюргенди. Дагъыда ол китабха Къарачайны тарыхыны юсюнден эмда адабиятыны юсюнден статъяла жазганды.

Кеси тау тилде назмула да жазады. Аны назмулары, Байрамукъланы Фатима хазырлагъан «Къарачай поэзияны антологиясы» (Москва, 2006) деген китапха киргенди.

ХАЖИ УСХАКЪ АБУК ЭФЕНДИ

Османлы империя Ёздемир улу Осман Пашаны башчылыгында Кавказны бойсундургъандан (1578–1579) сора иги кесек заманны аны оноун Къырым Ханлыкъга кѐйгъанды. Алай 1768–1774 жыллада Османлы бла Орус империяланы арасында бардырылган къазауатны ахырында къол салынган Кючюк Къайнарджа келишимден сора Османлы империя Кавказга жангыдан эс буруп башлагъанды. Кючюк Къайнарджа келишимге кѐре, Османлы империяга кирген Къырым Ханлыкъ кеси энчи къырал болады. Алай Орус империяны Къырым Ханлыкъны кесине бойсундурлугъун, жутарыгъын Османлы империя бек иги биле эди [Гѐкче, 1979:39, 114].

Аны амалтын Османлы империя Кавказга эндиге дери кереклисича эс бѐлмегенин ангылап, Орус империяны Къырым Ханлыкъдан энишге жайылырына тыйгыч болургъа, андан сора да Орус империя ууучлагъан жерлени артха сыйырыр муратда, Анапаны ара шахар этип, алайдан Кавказда саясат эм аскерчилик жанындан кюч-къарыу этерге деген оноуларын бегитеди. Османланы империяны министрлерини кенгешлеринде Абди Пашаны, Коджаели

шахарны таматасы Ферах Али Паша бу ишни къураяллыкды деген оюмун къабыл кѳредиле. Ферах Али Паша кеси да гюржюлю болганды, аны ючюн Кавказны, аны адамларын да бек иги билгенди. Алай бла, Ферах Али Пашаны 1781 жылны ортасында Анапагъа тамата этедиле. 1781 жыл 20-чы апрельде Анапагъа келеди да, ишни къолгъа алады. Таймаздан Кавказны адамлары бла танышады, сѳлешеди, аланы кесине женгил илешдиреди. Стамбулдан тюрлю-тюрлю саугъала келтирип да береди. Жумушларына къарайды, болушады. Алай бла Ферах Али Паша кавказлыланы жюреклерин Османлы империягъа жылытып тебирейди [Кѳсе, 2006:292, 294].

Ферах Али Пашагъа бек чертилип буюрулгъан иш Кавказ миллетлени ислам диннге кѳчюрюу эди. Алгъа ол миллетле бла ниет байламла бегитилгенден сора саясат, андан да бек аскерчилик жанындан байламла бегитилик эдиле. Османлы империя Орус империя бла уруш этер заманга кесине болушлукъгъа Кавказ миллетледен аскер къуарарыкъ эди. Аны ючюн Орус империяны Къырым Ханлыкъны жерлеринден сора да къыбылагъа жайылырына тыйгъыч болургъа, не да этип Кавказны кеси къолунда тутаргъа керек эди.

Ислам динни Кавказгъа, бегирек да Дагъыстанга эртте заманладан кирип башлагъаны белгилиди. XII-чи ѳмюрде Дагъыстан эм Чечен-Ингушну жерлеринде ислам дин иги танг орналгъан эди. Алай а ол заманлада, шимал табада, къарачай-малкъарлыланы, черкеслилени, абазалыланы жерлеринде Ислам динни атын эшитген да жокъ эди. Бу миллетлени барысы да жарты-къурту христианла болуп, не да ол дин бла къатыш халда эски мажюсю динлерин тутуп тура эдиле.

Османлы империя Кавказны Ислам диннге буруу ишни бек алгъа Къырым Ханлыкъгъа буюргъан эди. XV-чи ѳмюрден башлап Къырым Ханлыкъ Кавказны жерлеринде ислам динни жайып башлагъанды. Алай ол жайыу ишле бек хыны эмда зор бла этилгендиле. Къырым ханны аскерлери Кавказ миллетлени ол заманлада дин жаны бла бек багъалатхан юйлерин эм адамларын жойгъандыла. Андан сора да, Ислам динни жайгъан сылтау бла келип, Кавказны миллетлеринден жасакъ жыйгъандыла, алларына чыкъгъан къатын-къызны къарауашлыкъгъа деп алып кетгендиле. Къырым Ханлыкъны аскерлери быллай адепсиз ишлени этип тургъанлары ючюн Кавказны миллетлери Ислам диннге кѳл салыргъа унамагъандыла.

1890 жыллада Къарачайда болгъан Н.А. Штофф былай жазады: «Къырымны ханы Кавказда Ислам динни жаяр ючюн аскерлерин иеди. Алгъын Зеленчук сууну боюнунда жашагъан черкеслилени Ислам диннге бурадыла. Алайдан чыгып, Къобан сууну башына барадыла. Алайда къарачайлыла бла тубешедиле. Къарачайлыла аланы кеси журтларына кирирлерин чыртда унамайдыла. Къарачайлыла Къырым ханны аскерлери бла къазауат этген заманда «Маржа!» деп къычырып, кеслерини тейрилеринден болушлукъ тилейдиле. Къырым ханны аскерлери, не бек кюрешселе да, къарачайлыланы Ислам диннге буралмай, ызларына къайтадыла». [Шаманланы, 1987:166-167].

Ахмет Джевдет Пашаны жазгъан затларындан Ферах Али Пашаны заманында окъуна черкеслиле къырымлы эфендилени чырт кѳрюп болмагъанлары ангылашынады. Бир къауум черкеслиле Ферах Али Пашаны аллына барадыла: «Бизге аллай эфендиле керекдиле, хар бир миллетни да ичинде айланып, Аллах саугъа этген Къуранны дууаларын бизге юйретирча. Бу мурдар татар эфендилени излемейбиз. Сюйселе муслиман боладыла, сюйселе къатынларыгъызны, сабийлеригизни игилиги ючюн муслиман адам башына кийсе эмда боюнуна къач кийирсе, аны динине заран келмез деп фетва бердиле.

Бизге тюркден эфендиле келмей боллукъ туююлдо». [Ахмед Джевдет Паша, 1994:771-772].

Къырым Ханлыкъ бла кавказ миллетлени ортасында бола тургъан бу затла бек эрттеден Алтын Орда Ханлыкъны заманындан башланганды. Алтын Орда Ханлыкъ бла Къырым Ханлыкъны адамлары Кавказгъа хар заманда да «чабыуулгъа» эмда «къул-къарауаш» тутаргъа, магъадан жер орунунача къарагъандыла. Къырым Ханлыкъны ол къарамы Османлы империяны жерине саналгъандан сора да, юзюлмей-тюрленмей баргъанды. Бу себепден Кавказ миллетле бла Къырым Ханлыкъны ортасында кёп къазауатла болуп тургъандыла. Бу болгъан ишлени себебинден, Къырым Ханлыкъны Кавказда Ислам динни жайыу ишлерини юсюнден кертисин айтханда, ала Ислам динни жайгъан сылтау бла кавказ миллетлеге къыйынлыкъ салып тургъандыла.

Шимал-кюнбатыш Кавказны миллетлерин Ислам диннге кёчюрюу иште эм уллу ишлени Ферах Али Паша мажаргъанды. Истамбулдан эмда Анатолиядан эфендиле келтиртип, Кавказгъа ийгенди. Къысха заманны ичинде Кавказны миллетлерин Ислам диннге бургъанды. Аны эм уллу ишлеринден бири – кавказ миллетлени ичинден фахмулу кёрген адамларын чакъырып, ислам динни юсюнден окъуу алыргъа Истамбулгъа ийгенди. Алай бла Кавказны кеси миллетлерини ичинден эфендиле чыкыгъандыла. Была эфендиле болуп, Кавказгъа къайтып, кеси миллетлерин ислам диннге буруу ишлеге къарагъандыла эмда Османлы империяны иги жанындан пропагандасын этип тургъандыла.

Тюркияда Османлы империяны архивини ичинден [Хиджри 16 Ребиул-эвел 1212 // 8 Сентябрь 1797] эки документ тапханма. Бу документледе «Абаза эмда черкес миллетле таба жашагъан Ибрахим Эфенди бла къабарты черкеследен келип Къарачайда жашагъан Хаджи Исхакъ Эфендини сохталарына иерге деп, къумач, китап, къагъыт, къалам, къыпты, къюбюр дагъыда мынга алай затланы багъасын санап, анга кёре ахчасын эсеплеп чыгъарыуну» юсюнден айтылады.

Бу документледе аты айтылгъан «Къабарты черкеследен келип, Къарачайда жашагъан Хажы Исхакъ Эфенди» битеу Шымал Кавказда эм кёп да къабарты черкеследе Ислам динни жайыу ишлеге эмда шерият сюдно къурауда алда баргъан адамды. Аны себебли аны аты Европалы бла Тюрклю алимлени китапларында «Къабарты Молла Исхакъ Эфенди» деп айтылады. Алай а аны абазаладан Абуклары деген тукъумдан болгъаны Кавказда белгилиди.

Хажы Исхакъ Эфенди алгъы бурун къабарты черкеслени акъсюеклерин Ислам диннге кёчюргенди. Андан сора къабартылы бий Хадаужукъланы Адил-Гирейни болушлугъу бла бир адам да къоймай [тюрмеде тутулуп тургъан адамланы да] битеу Къабартыны муслиман этгенди. Шерият законланы жашаугъа киргизгенди. Хадаужукъ улу Адил-Гирей а муслиман болгъанына къууанганындан араб, тюрк тиллеге да юйренгенди. Жер-жерде межгитле ишлетгенди, алайгъа эфендиле келтиргенди. Ислам динни къабарты черкеслеге сингдирип ючюн къолундан келгенни аямагъанды [Ногъумука, 1974:1186, 188].

Орус аскерни генералы Дельпоццо 1808 джылда Кавказны юсюнден жазгъан ишинде Хажы Исхакъ Эфендини юсюнден былай айтады: «Османлы империяны адамы Исхакъ Эфенди алгъы бурун къабартылы акъсюеклени, сора битеу халкъны муслиман диннге кёчюргенди. Къыркъ жылгъа жууукъ кюрешгенди ол бу иш бла. Аны себебли Къабартыны къолгъа алгъанды, ол миллетни иеси болгъанды, аны аты бек бийик даражагъа чыкыгъанды. Къабартылыланы ата-бабаларыны тёрелерини орунуна шерият тёреле келтиргенди.» [Кажаров, 1992:98].

1807-1808 жыллада Кавказда болгъан Юлиус фон Клапрот да къарачайлыла бла байламлы этип, Хажи Исхакъ Эфендини юсюнден былай айтады: «Къарачайлыла бурун заманда мажюсюле болгъандыла. Алай а аланы бу эски дини кесин Мухаммат файгъамбарны динине хорлатханды. Бек суюноп ашаучу тонгуз этни энди ашамайдыла, кёрселе, жийиргеннген этедиле. Отуз жылгъа жууукъ бир заман болгъанды [1782 жылдан башлап] аланы муслийман диннге кёчгенлери. Былагъа Ислам динни къабартыны молласы Исхакъ Эфенди юйретгенди. Была Къуранда айтылгъан затланы биледиле, анга кёре жашайдыла». [Клапрот, 1814:285].

Османлы архив документлеге къарасакъ, Хажи Исхакъ Эфендини къабарты черкеследен сора да къарачайлыланы ичинде Ислам динни юсюнден жумуш этгени ангылашынады. Алай а Клапротну жазгъан китабында къарачайлыланы юсюнден кёп затланы жангъылыч жазгъаны кибик «Къарачайлылагъа Ислам динни Исхакъ Эфенди юйретгенди» деген сёзлери да жангъылычды. Къарачайлыланы Ислам диннге кёчюрген, юйретген да Исхакъ Эфенди болмагъаны белгиледи. Аны юсюнден сыйлы алимлерибизни деменгили статьялары бардыла (Лайпанланы Къазийни «Тюзю былайды» «Къарачай газет, № 12 (9983), 4 -чю бет, 15 февраль 2007 жыл; Къагъыйланы Назифаны, Кипкеланы Зареманы, Хатууланы Рашидни дагъыда башха алимлени).

Хажи Исхакъ Эфендини Къарачайда этген жумушу къабартылы бий Хадаужукъ улу Адил-Гирей бла бирге 1800–1807 жыллада шерият сюдно [маккеме] къуараргъа къатышханды. Экиси да, Орус империяны адамларындан къачып келип, Къарачайда жашагъандыла. Теберди ёзенде эмина аурууну себебинден экиси да Къарачайда ёлгендиле [Кипкеева, 2006:114,134,137].

Къарачайлыла Ислам дин бла XVIII-чи ёмюрню башында Дагъыстанлы Къумукъ Эсадуллах улу Алий Эфенди келгени бла таныш болгъандыла. Киеую Къырымлы Хасан Эфенди бла бирге къарачайлылагъа Ислам динни юйретгендиле. XVIII-чи ёмюрню экинчи жарымындан сора Бухарадан келген Узбекли Шыйых Абдуллах бла аны шакирти Кипкеланы Айсаны жашы Тогъузакъ Эфенди, Къарачайда Ислам динни не жаны бла да бегитген бла да къалмай, дин бла байламлы адабиятны да тамалын салгъандыла. Абазалы Хажи Исхакъ Абул Эфенди уа къабартылыланы Ислам диннге кёчюргенди.

Библиография

Ахмед Джевдет Паша, Тарихи Джеудет, 2-чи тому, Истанбул, 1994. БОА ДЖ.АДЛ 105 6265 16 Ра 1212.

Гёкче Джемал., Кафкасия ве Османлы Импараторлугъунун Кафкасия Сиясети, Истанбул, 1979.

Кажаров В. Х., Адыгская Хаса, Налчик, 1992.

Кипкеева З. Б., Народы Северо-Западного и Центрального Кавказа: миграции и расселения, Москва, 2006.

Клапрот Юлиус фон., Травелс ин тхе Джауджасус анд Георгия, Транслатед фром тхе Герман: Ф. Схоберл, Лондон, 1814.

Кёсе Осман., 1774 Кючюк Къайнарджа Андлашмасы, Анкара, 2006.

Ногхумука Шора Б., Черкес тарыхы, Истанбул, 1974.

Шаманланы Ибрагим., Къобан Башында, Тарых хапарла, Черкесск, 1987.